

ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВА

УДК 821.161.3'04.091:81'25«14/16»

С. Л. ГАРАНІН

ЛІТАРАТУРНАЯ ДЗЕЙНАСЦЬ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ Ў СІСТЭМЕ РАЗВІЦЦА ПЕРАКЛАДНОГА ПІСЬМЕНСТВА БЕЛАРУСІ XV – ПАЧАТКУ XVI СТАГОДДЗЯ

Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі

(Паступіў у рэдакцыю 17.06.2014)

У якасці істотнага кампанента літаратурны працэс позняга Сярэднявечча (другая палова XIII – пачатак XVI ст.) уключаў не толькі напісанне арыгінальных твораў, але і рэдагаванне пісьмовых помнікаў, напісаных або перакладзеных значна раней. Багацейшая перакладная літаратура Беларусі неаднаразова з'яўлялася прадметам даследавання філолагаў. Асабліва каштоўныя навуковыя працы У. Бразгунова, У. Казберука і З. Кіпель [1; 4; 5], у якіх усебакова асвятляюцца пытанні гісторыі твораў перакладной літаратуры розных жанраў. У той жа час у работах Г. Галенчанкі, У. Конана, Я. Неміроўскага і інш. [2; 6; 7] вывяляюцца гістарычныя і літаратурныя крыніцы творчай спадчыны Ф. Скарыны. Аднак, аддаючы перавагу ўздзеянню на беларускага асветніка заходнееўрапейскага гуманізму, даследчыкі менш увагі надаюць уплыву на яго духоўнае станаўленне старабеларускіх перакладаў твораў свецкай і царкоўнай літаратуры. Разам з тым варта адзначыць, што найпростая інтэрпрэтацыя Ф. Скарыны як прамога пераемніка традыцый Другога паўднёваславянскага ўплыву, прапанаваная А. А. Яскевіч, не вытрымлівае крытыкі, паколькі, нягледзячы на знешняе падобнасць, творчыя пачынанні Ф. Скарыны па сутнасці прэрэчылі ісіхазму, хаця і былі звязаны з кірыла-мяфодзіеўскімі традыцыямі [9, с. 115–140 і інш.].

Мэта дадзенага артыкула – высветліць уплыў познесярэднявечнай перакладчыцкай і рэдактарскай справы і перакладнога пісьменства Беларусі на асобу і літаратурную дзейнасць Ф. Скарыны, што дазволіць грунтоўна аргументаваць нацыянальныя вытокі дзейнасці беларускага гуманіста.

Варта адзначыць, што пераробка і ажыццяўленне новых перакладаў асабліва актывізаваліся з канца XIV ст. у сувязі з «беражлівым выпраўленнем кніжным», якое пачалося на Афоне і ў Балгарыі пад уплывам ідэй ісіхазму, распаўсюдзілася на ўсходнеславянскія землі і спачатку заключалася ў прывядзенні ўжо адноўленых да гэтага часу тэкстаў у адпаведнасць са старажытнымі ўзорамі. Разам з тым пад уздзеяннем познесярэднявечных ідэйна-філасофскіх і багаслоўскіх вучэнняў, якія ставілі перад славеснасцю задачу спазнаць чалавека і свет на больш высокім узроўні абагульненасці, чым аднаўляліся яны ў тагачасных пластычных і выяўленчых мастацтвах, было ўсвядомлена, што паколькі слоўны твор ёсць апрадмечаная рэальнасць думкі, то ў літаратуры глыбей, чым у іншых мастацтвах, рэалізуецца пераход ад пачуццёва-практычнага адлюстравання Боскага Адкрыцця да індывідуалізаванага стварэння новых сэнсаў у духоўным свеце, што з'яўляецца вышэйшай формай душакарыснай дзейнасці і ў чым напоўніцу выяўляецца богападобнасць чалавечай асобы. Таму, пачынаючы з XV ст., чалавек як суб'ект пазнання паступова пачынае выступаць у якасці цэнтральнага аб'екта літаратурнай творчасці. Спачатку выпраўленне рэлігійнага пісьмовага твора, а пасля – яго рэдагаванне, пераробка, новы пераклад і да т. п. пачынаюць разглядацца як акт сутворчасці з аўтарытэтным пісьменнікам старажытнасці (як правіла, ужо далучаным на той час да ліку святых) і праз яго – з Богам, як свайго роду душавыратавальная «праекцыя» іх святасці

на сябе. Старая літаратурная спадчына, што дасталася XV ст. ад ранейшага часу, уцягнулася ў культурны працэс і, стаўшы фактарам духоўнага жыцця Вялікага Княства Літоўскага, не засталася коснай у ідэйна-мастацкіх адносінах пры ўсёй сваёй традыцыйнасці. У XV ст. даўнія творы пастаянна перарабляюцца. Гэтая з’ява была амаль што паўсюднай ва Усходняй Еўропе, закранула архітэктур, фрэскафы жывапіс, іканапіс і на некалькі стагоддзяў перажыла само Сярэднявечча, у якім зарадзілася. Кніжнае грамадства супярэчліва эвалюцыянавала паміж крайнім жаданнем «задніх забывати и на передняя подвизатися» [8, с. 306] і такім самым крайнім патрабаваннем «старины не рушити, а навины не уводзिति».

Познесярэднявечная пераробка тэкстаў была і кампрамісам паміж гэтымі пастулатамі, і іх заканамерным вынікам. У залежнасці ад канкрэтных умоў і задач рэдагавання перавагу можа атрымліваць то адзін, то другі падыход, што не адмяняе агульнага прынцыпу. У даўніх творах пачалі шукаць адказы на выклікі часу, а калі такія адказы не знаходзіліся або былі незадавальняючымі, творы перарабляліся, дапаўняліся, перакладаліся нанова, што не замінала існаванню богаслужэбных тэкстаў, якія, наадварот, прыводзіліся ў адпаведнасць са старажытнымі ўзорамі на працягу ўсяго стагоддзя. Рэдактарская дзейнасць развівалася, такім чынам, у процілеглых кірунках, што пачало аддаляць богаслужэбнае пісьменства ад іншай літаратуры ў галіне зместу, стылю і вобразнай формы твораў.

Вядома, гэтыя суадносіны абумоўліваліся ў значнай ступені рознымі напрамкамі пераважных літаратурных кантактаў, прычым уздзеянне на літаратуру заходніх, паўднёвых або ўсходніх з паходжання ідэйна-мастацкіх з’яў не было аднолькавым. У другой палове XIII – пачатку XV ст. прыярытэтнымі заставаліся ўзаемаадносіны з паўднёvasлавянскімі краінамі і Візантыяй. Большасць твораў, што трапілі на Беларусь з Балканаў, – гэта пераклады са старагрэчаскай, балгарскай і сербскай: новыя або адрэдагаваныя тэксты кананічных кніг, твораў айцоў царквы (невядомыя ў ранейшы час Павучанні Ісаака Сірына і Васіля Вялікага); шэраг кніг выйшаў з Афона і ўсходнеславянскай калоніі ў Царградскім манастыры Іаана Прадрома. Выхадцы з поўдня, у тым ліку мітрапаліты Кіпрыян і Грыгорый Цамблак, прыносілі шмат кніг, што распаўсюджвалі ідэі і густы Палеалагаўскага рэнесансу, самі актыўна ўдзельнічалі ў літаратурным працэсе. Але паступова ўзаемасувязі ў гэтым напрамку згасалі. Болей працяглы час літаратурныя кантакты падтрымліваліся з Сербіяй і яшчэ даўжэй – з Афонам, аднак у асноўным апошнія абмежаваліся сферай богаслужэбнага пісьменства.

Іншую якасць набылі шматстайныя адносіны з паўночна-ўсходнімі славянскімі землямі. Расійскія па паходжанні творы рэдагаваліся, дапаўняліся беларускім матэрыялам, узгадняліся з мясцовымі патрабаваннямі. Траецкі, Лаўрэнцьеўскі, Іпацьеўскі летапісы ўвайшлі ў беларускія летапісныя зводы як састаўныя часткі, а некаторыя рускія гістарычныя творы існавалі на Беларусі і без істотных пераробак (Маскоўскі летапіс Фоція, Летапіс Аўрамкі). З Расіі на Беларусь трапілі «Ізмарад», т. зв. «Віленскі хранограф», «Казанне пра разгром Мамаю», пазней – сачыненні Максіма Грэка і інш. У адрозненне ад ранейшых часоў, калі пераезды пісьменнікаў з месца на месца па ўсім усходнеславянскім арэале выклікаліся пераважна патрэбамі царкоўнага кіравання, многія выхадцы з Расіі пачалі ў XV ст. шукаць прытулку ў ВКЛ, дзе працягвалі кніжную дзейнасць. Напрыклад, каля 1485 г. з Масквы ўцяклі ератыкі Ігнат Зубаў і Іван Чорны. Апошні выявіўся як літаратар: ён склаў рэдакцыю «Элінскага летапісца» – сярэднявечнай энцыклапедыі па сусветнай гісторыі.

Шматграннымі сталі і культурныя ўзаемаадносіны з Польшчай. На Беларусь трапляюць «Гутаркі папы рымскага Грыгорыя», «Лямант Маткі па Сыне», «Пасланне да Ціверыя-цэсара», «Імша Матцы Боскай», «Аповесць пра Сівілу-прарочыцу» і інш. У XVI ст. польскамоўныя творы ўсё радзей перакладаюцца на беларускую і пашыраюцца на мове арыгіналаў. Напрыклад, вершаваны дыялог «Гутарка магістра Палікарпа са смерцю» перапісваецца ў Беларусі на польскай мове, а ва Украіне, і пазней у Расіі, ажыццяўляюцца праязныя пераклады твора.

Некаторы час у культурным развіцці Беларусі амаль аднолькавае месца з Польшчай займалі адносіны з Чэхіяй. У XIV ст. у Чэхіі быў ажыццёўлены пераклад Бібліі на старачэшскую мову, і ў другой палове XV ст. Біблія была надрукавана, а венецыянскае выданне 1506 г. выступіла адной з крыніц пры падрыхтоўцы Бібліі Ф. Скарынам. З іншых чэшскіх тэкстаў былі вядомы «Кніга пра Таўдала-рыцара», «Жыцце Аляксея, чалавека Божага» і інш.

Асаблівае значэнне ў кантэксце познесярэднявечнай культуры набывае хрысталагічная праблема-матыка. Яшчэ ў XIII–XIV стст. адбыўся «перанос» эмацыянальных акцэнтаў у суперажыванні героям евангелічных сюжэтаў з боскага аспекту на зямны, чалавечы. Вобразы Хрыста і Багародзіцы ўсё больш нагадваюць няшчасных і несправядліва выдадзеных ворагам людзей. Цікаvasць да Хрыста менавіта як да жывога чалавека, абвостраная ўвага да душэўнага стану Багародзіцы чырвонай ніткай праходзяць праз усё XV ст., не задаволеннае сціслымі тэкстамі апракасаў і рэдкімі апокрыфамі, вядомымі з XI–XIII стст. Каля сярэдзіны XV ст. пачаў распаўсюджвацца цыкл «Казанніў пра Хрыста», што ўключаў тэксты з кананічных і апакрыфічных крыніц лацінскага, чэшскага, візантыйскага, блізкаўсходняга, польскага і мясцовага паходжання ў самых разнастайных іх камбінацыях. Раней гэтага часу культ Багародзіцы асабліва ўмацаваўся ў каталіцкіх краінах Захаду. Так, у Польшчы друкуецца легендарна-біяграфічная аповесць «Пакуты Хрыстовы», складзеная на аснове кананічных Евангелляў і апакрыфічнага Евангелля ад Мікодыма. Але беларускія варыянты не з’яўляюцца простымі копіямі польскай аповесці. Пад назвамі «Слово о страсты Господней и о преданьи Иудином», «О умучении Пана нашего Есуса Христа», «Мука Господа нашего Исуса Христа от преворотных жидов» і да т. п. змяшчаюцца ўзаемазалежныя, але розныя па аб’ёме творы, аб’яднаныя ў пасійную аповесць [3, с. 8–9] агульнай скіраванасцю супраць ерасі «жыдоўствуючых», а таксама цікаvasць да асобы Ісуса і яркім, драматычна напружаным апісаннем Яго нараджэння, апошніх дзён жыцця і смерці, шырокім выкарыстаннем беларускай мовы і стыхійна эмацыянальным стылем мастацкага выяўлення. Перадгуманістычныя элементы развіваліся, такім чынам, у межах рэлігійнай свядомасці, каб у наступныя эпохі замяніць тэацэнтрычную сістэму духоўных каштоўнасцей сістэмай антрапацэнтрычнай.

Цікавыя прыклады «напаўсвецкага» перакладнога пісьменства – «Аповесць пра трох каралёў-валхвоў», «Казанне пра Сівілу-прарочыцу» і «Кніга пра Таўдала-рыцара» (перакладзеныя ў другой палове XV ст.). Рэлігійна-павучальныя сюжэты распрацаваны ў кірунку стварэння свецкіх раманаў, галоўныя героі дзейнічаюць не па звышнатуральным наканаванні, а на свой страх і рызыку, выступаючы паўнаважнымі суб’ектамі ў развіцці дзеяння.

Зразумела, што рэлігійны светапогляд тагачасных людзей увасабляўся ў іх стаўленні да рэчаіснасці, у разуменні прычын і наступстваў фактаў гісторыі і інтэрпрэтацыі жыццёвых «сюжэтаў». Але самі гэтыя «сюжэты» нярэдка бывалі свецкімі. Таму нецаркоўная перакладная літаратура, хаця і была менш аб’ёмна прадстаўлена ў агульным рукапісным фондзе помнікаў Старажытнай Беларусі, уяўляла вельмі цікавую і значную частку слоўнай культуры таго часу. Важнейшае месца займалі сярод перакладных твораў сачыненні па сусветнай гісторыі, у якіх паведамлялася пра падзеі дахрысціянскай мінуўшчыны: «Троя» (якая ўзыходзіла да «Хронікі Канстанціна Манасіі»), «Гісторыя Траянскай вайны» і сербская «Александрыя» (XV ст.).

Але галоўнай кнігай у фондзе перакладной літаратуры Сярэднявечча па-ранейшаму заставалася Біблія. У другой палове XV ст. у гуртках рэлігійных вальнадумцаў, што ўладкаваліся ва Украіне, ажыццяўляліся першыя спробы яе перакладу на ўкраінскую мову (1489 г.), напрыканцы стагоддзя з украінскіх перакладаў пачалі рабіцца старабеларускія спісы. У 1499 г. у Ноўгарадзе быў ажыццяўлены поўны пераклад Бібліі на царкоўнаславянскую мову, у які побач з кірыла-мяфодзіеўскімі тэкстамі ўвайшлі пазнейшыя пераклады і нават фрагменты, перакладзеныя з дапамогай католікаў з Вульгаты. У дзейнасці старабеларускіх бібліястаў паралельна развіваліся два працэсы: пераклады на беларускую мову (што называлася перакладчыкамі «рускай») і пераклады на царкоўнаславянскую (якую называлі «славенскай») з улікам выпрацоўкі беларускага варыянта апошняй. У царкоўнаславянскіх тэкстах таго часу нярэдка сустракаюцца беларускія глосы, што сведчыць пра адноснае ўзаемадзеянне дадзеных тэндэнцый. У 1502–1507 гг. у Вільні і ў Супрасльскім манастыры па замове пісара вялікага князя літоўскага Ф. Янушкевіча ствараецца т. зв. «Дзясятаглаў» Мацея Х. У адрозненне ад Генадзіеўскай Бібліі тэкст дакладней звераны з арыгіналам. Вядома, Мацей выступіў як укладальнік кодэкса, як рэдактар, тэкстолаг і толькі часткова як перакладчык. У 1514 г. дзядзька Фёдар перапісаў Пяцікніжку Маісеева. Відавочна, што Ф. Скарына лагічна завяршаў гэтую працу.

Спадчына, пакінутая беларускімі перакладчыкамі, сведчыць пра змену самога стаўлення да свяшчэннага тэксту. Біблія яшчэ разумеецца імі як кніга Боскага паходжання, але Адкрыццё,

змешчанае ў ёй, павінна быць патлумачана, раскрыта дасведчаным чалавекам для іншых людзей. Вось чаму Мацей змяшчае ў «Дзясятаглаве» вялікае аўтабіяграфічнае паведамленне, быццам абгрунтоўваючы сваё права на рэдагаванне і перапрацоўку тэксту. Паводле прызнання Мацея, здольнасць да стварэння кніг дадзена яму звыш, але матыў яго дзейнасці ўжо ў многім адраджэнскі («*wosxote* напісати своею рукою»). Ісціна выступае адной вялікай загадкай, адгадку на якую перапісчык ведае і паслядоўна выкладае яе на зразумелай пісьменным людзям мове. Змест гэтай «адгадкі» ў большасці маральна-этычны, у нечым блізкі да народнай жыццёвай мудрасці, зафіксаванай у прыказках і прымаўках. Нездарма Мацей змяшчае ў кодэксе разам з Бібліяй «Кнігу Менандра» – зборнік выслоўяў старажытнагрэчаскага драматурга, якія ўвасабляюць жыццёвую кемлівасць без усякага дачынення да хрысціянскага веравучэння. Запаветы Хрыста і мудрасць Менандра нібыта ўраўнаважаны Мацеем. Тым самым свяшчэнны тэкст выступае ўжо не аб'ектам пакланення і безапеляцыйнай веры ў містычную святасць кожнай літары, а звычайнай, хаця і вельмі аўтарытэтнай і карыснай кнігай – аб'ектам аналізу і вытлумачэння «па частках», г. зн. у нечым дэсакралізуецца. Цалкам відавочна, што і перакладчыцкая дзейнасць Ф. Скарыны ўжо ў наступную эпоху пры ўсёй яе рэвалюцыйнасці і неардынарнасці таксама кладзецца ў кантэкст познесярэднявечных рэдактарскіх і перакладчыцкіх пачыненняў, дакладней кажучы, з'яўляецца іх бляскучым і заканамерным вынікам.

Пашырэнне культурных сувязей з рэнесансавым Захадам дабраторна ўплывала на развіццё новых форм паказу чалавечых адносін. Літаратура ўсё болей актыўна спрычынялася да выпрацоўкі і ўкаранення ў грамадстве новага ідэалу чалавека, прапагандуючы ў якасці станоўчых рыс асобы адукаванасць, дапытлівасць і рацыяналізм. Невыпадкова, што менавіта ў канцы XV ст. на гістарычную арэну выходзяць яркія, духоўна багатыя індывідуальнасці, якія сумяшчаюць дзяржаўна-палітычную, ваенную або царкоўную дзейнасць з навуковымі заняткамі, філасофіяй, мецэнацтвам, асветніцтвам. Па сутнасці, пры ўсёй процілегласці інтарэсаў, мэт і ўчынкаў адраджэнскімі асобамі былі і гетман К. І. Астрожскі, і М. Глінскі, і А. І. Хадкевіч, і мітрапаліт Грыгорый II Балгарын. Важную ролю ў культурным жыцці краю адыгрывала рэлігійна-асветніцкая дзейнасць мітрапаліта Іосіфа II Солтана, які ажыццявіў шэраг царкоўных рэформаў і вельмі спрыяў развіццю перакладчыцкай і кнігавытворчай справы. Але асабліва плённымі былі пачынанні Эразма Цёлка (біскупа Вітэліуса), дзейнасць якога нібы сканцэнтравала ў сабе самыя перадавыя тэндэнцыі эпохі. Эразм заснаваў у Вільні школу-інтэрнат, сабраў багацейшую бібліятэку, якой карысталіся навучэнцы, першым распачаў сістэматычную справу па зборы даўніх беларускіх рукапісаў. Будучы паслядоўным прыхільнікам рэнесансавай адукаванасці, біскуп садзейнічаў пашырэнню ў ВКЛ лацінскай мовы і пісьменства, што было неабходным дзеля распаўсюджвання натурознаўчых і філасофскіх ведаў, мастацкай літаратуры і ідэй гуманізму. Дзейнасць людзей, падобных Вітэлію, магнатам А. І. Хадкевічу, Я.-М. Радзівілу, каралеве Боне Сфорца, сталася тым мастком, па якім беларуская культура перайшла ад Сярэднявечча да новай стадыі свайго развіцця – Адраджэння.

Аднак зразумела, што рэаліі беларускага познесярэднявечнага духоўнага жыцця ў цэлым і ўплыў на маладога Ф. Скарыну традыцыйных для тагачаснай літаратуры прыёмаў перакладчыцкай і рэдактарскай справы, у прыватнасці, былі толькі адным з фактараў фарміравання творчай індывідуальнасці беларускага асветніка. Навучанне, жыццё і праца ў Польшчы, Італіі, Чэхіі, нарэшце, непасрэднае знаёмства з еўрапейскімі літаратурамі не толькі развівалі, але і змянялі яго погляды і літаратурна-творчыя прынцыпы, дзякуючы чаму асоба Ф. Скарыны канчаткова выявілася ў творчасці як асоба асветніка-гуманіста (чаго б не магло стацца толькі пад уздзеяннем традыцый, пануючых на той час у Беларусі). Але адрасваючы свой пераклад Бібліі, прадмовы, пасляслоўі і іншыя творы чытачам-суайчыннікам, Ф. Скарына мусіў улічваць асаблівасці культурна-гістарычнай сітуацыі ў ВКЛ, ведаў і грунтаваўся на зразумелых «людям простым пасполітым рускаго языка» прынцыпах падачы матэрыялу, што ўмацоўвала гуманістычны вектар развіцця айчынай культуры, які вызначыўся ў перакладным пісьменстве Беларусі яшчэ ў XV ст.

Літаратура

1. *Бразгуноў, А. У.* Перакладная белетрыстыка Беларусі XV–XVII стагоддзяў / *А. У. Бразгуноў.* – Мінск: Беларус. навука, 2007. – 302 с.

2. *Галенчанка, Г. Я.* Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар / Г. Я. Галенчанка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 280 с.
3. *Гальго, Н. В.* Беларуская перакладная аповесць «Пакуты Хрыста»: гісторыя тэксту, паэтыка: аўтарэф. дыс. ... канд. філал. навук: 10.01.01 / Н. В. Гальго. – Мінск, 2008. – 24 с.
4. *Казбярук, У.* Славянскія літаратуры і праблемы беларускага параўнальнага літаратуразнаўства (дакастрычніцкі перыяд) / У. Казбярук. – Мінск, 1982.
5. *Кіпель, З.* Беларуская перакладная літаратура XV–XVII стст. як мост паміж Усходам і Захадам // Беларусіка – Albathenica: матэрыялы 2-га Міжнар. кангр. беларусістаў, май 1995 г. / Аддзяленне культуралогіі і духоўных сувязей сусед. народаў; Міжнар. акад. навук Еўразіі; Міжнар. асац. беларусістаў; рэд. У. Конан [і інш.]. – Мінск, 1997. – Кн. 6, ч. 2: Беларусь паміж Усходам і Захадам / З. Кіпель. – С. 175–181.
6. *Конан, У. М.* Францыск Скарына // Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў: у 2 т. Т. 1: Даўняя літаратура: XI – першая палова XVIII стагоддзя / У. М. Конан; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы; навук. рэд. тома В. А. Чамярыцкі. – 3-е выд., выпр. – Мінск: Беларус. навука, 2010. – С. 283–308.
7. *Немировский, Е. Л.* Францыск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя / Е. Л. Немировский. – Минск: Маст. літ., 1990. – 597 с.
8. Послание Иосифа Санина архимандриту Вассиану о Троице // Казакова И. А., Лурье Я. С. Антифеодальные еретические движения на Руси XIV – начала XVI века / И. Санин. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1955.
9. *Яскевіч, А.* Падзвіжнікі і іх святыні: духоўная культура старажытнай Беларусі / А. Яскевіч; навук. рэд. У. П. Вялічка. – Мінск: Полымя, 2001. – 368 с.

S. L. HARANIN

**FRANCISK SKORINA LITERARY ACTIVITIES IN THE SYSTEM OF TRANSLATED LITERATURE
DEVELOPMENT IN THE 15TH – BEGINNING OF 16TH CENTURY**

Summary

Article deals with tendencies of development of the late medieval Belarusian translated literature.

Features of word processing in this period have been analyzed. Influence of the traditional methods of translation and editorial work on F. Skorina's literary work has been established, too.